

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

SZABÓ A. FERENC

Az 1956. évi történelmi eseménysor korszakos határt képez a magyar történelemben. A legmélyebb választóvonalat jelentette a szocialista—kommunista korszak több mint négy évtizedes történetén belül. Vizsgálódásunk alapvetően történelmi és politológiai szempontok alapján történik. Mivel témánk a magyarországi népesség alakulása, ezért elkerülhetetlenül statisztikai—demográfiai „határsértéseket” is el kell követnünk. A történelmi—politikai demográfia a társadalmat nem elsősorban az abban érvényesülő demográfiai törvényszerűségek oldaláról vizsgálja, hanem a társadalmat alkotó populáció makro- és helyenként mikrofolyamatait a történetek jobb megértése, árnyalása és időnként csupán illusztrálása céljából tanulmányozza. Aspektusa miatt a statisztika és a demográfia óhatatlanul egyfajta segédtudománnyá „degradálódik”. Bármilyen fontossági sorrendjét is állapítjuk azonban meg a diszciplínáknak a vizsgált kérdéskör tanulmányozása során, elkerülhetetlenül interdiszciplináris módszert alkalmazunk. Az a meglátásunk, hogy a teljesebb és differenciáltabb történelmi kép megrajzolásánál elengedhetetlenül szükséges a számításba jövő társtudományok eredményeinek kölcsönös felhasználása. Meggyőződésünk ugyanakkor, hogy ahogyan a népesség abszolút számának és belső arányainak történelmi—politikai vizsgálata megkívánja a népesedéstudomány eredményeinek felhasználását, ugyanúgy a demográfia lehetőségeit is tágítaná és új szempontokkal gyarapíthatná a történelmi—politikai aspektusok, sőt módszerek alkalmazása.

Mindezt azért láttuk szükségesnek kifejezni, mert előadásunkat egy értékes tudományos elemzés eredményeinek kritikai bemutatásával kezdjük. Az elmúlt esztendőben jelent meg *Illés Sándor* és *Hablicsek László* kötete, amelyben különös hangsúllyal szerepeltek az 1956/57. évi tömeges emigráció következtében tapasztalható demográfiai problémák.

A szerzők kiindulópontja az a feltételezés volt, hogy az ekkor kivándorolt közel 200 000 ember hiánya az elkövetkező évtizedekben hozzájárult ahhoz, hogy az ország népességszáma 1981-ben fogyásnak indult. Ez a vélemény eléggé általánosan elterjedt mind a szakirodalomban, mind a közvélekedésben. Egyfajta evidenciaként merült fel a tudományos ismeretterjesztésben éppen úgy, mint a publicisztikában. Jómagam is így gondolkodtam, amikor néhány évvel ezelőtt interjút készítettem a témában egy korabeli menekülttel, a későbbi neves rádiós közíróval, *Juhász Lászlóval*.² Személyes megszólíttatásom természetesen hozzájárult ahhoz, hogy az alapos munka áttanulmányozása után újra végiggondoljam a kérdést. A szerzők ugyanis idézték interjúm felvezető gondolatát, ami a következőképpen hangzott: „A tízmilliós Magyarország 1956—1957 fordulóján elvesztette népességének 2%-át. Óriási érvágás volt ez a nemzeten, tulajdonképpen annak a demográfiai visszaesésnek az egyik kiindulópontja, amely egyre fokozódó ütemben vezet el napjainkban Magyarország népességének radikális csökkenéséhez”.³ A két jeles kutató végkövetkeztéseiben megállapította, hogy nem igazolható tudományosan ez a megállapítás, mert „.... bár az 1956—57-es exodus jelentős veszteségként könyvelhető el, de sem kiindulópontja, sem oka nem volt népességcsökkenésünk megindulásának”.⁴ Alapos, több változóval elvégzett matematikai modellezésük eredményeit értékelve megállapították: „A változatok azt mutatták, hogy a 80-as évek első felében mindenképpen népességcsökkenés vette volna kezdetét. Számításaink azt húzták alá, hogy a népesség fogyásának fő okai a termékenységi és halandósági szintek romlásában keresendők első-, illetve másodsorban. Az összmenyiségüket megsokszorozítani képes külső vándorlásoknak a

¹ A konferencián elhangzott előadás a *Demográfia* XL. 97. évfolyamának 4. számában megjelent (368—374. p.).

² *Hitel*, 1992. 11. sz.

³ *I.m.* 36. p.

⁴ *Illés — Hablicsek* 39. p.

harmadik hely jutott.”⁵ Azt is megállapították a kutatók, ha az 1955—59-es időszak kivándorlói nem távoztak volna, akkor közel 10,94 milliós népességszámról kezdődött volna meg a fogyás.

Ismeretes, hogy hazánk népességének legújabb kori fogyása 1981 szeptemberében indult meg 10 711 000-es bázisról. Mivel *Illés* és *Hablicsek* a forradalmat követő exodusnál szélesebb körben vizsgálódott, és az azóta eltelt évtizedek összes ki- és bevándorlási adatát felhasználta, számolt a kivándorlási veszteségnél ugyan alacsonyabb, de nyereségként elkönnyvelhető bevándorlással is. Rendkívül fontosnak és bizonyos mértékig meglepőnek találom ezt a népesség-előre-számítási módszerek segítségével elért eredményt, miszerint ha itthon marad az akkor eltávozott tömeg, abban az esetben is megindult volna már a nyolcvanas évek első felében az ország népesség-fogyása. Módszerük hitelességét már csak a matematikai modellezésben való inkompetenciám miatt sem kérdőjelezhetem meg. Érvelésük, sokváltozós multiplikátorokat igénybe vevő metódusuk feltétlenül újszerű és eredményes volt. Mégis elkerülhetetlen néhány logikai ellentetés.

A szerzők azon megállapítása, hogy 1956 nem volt kiindulópontja népességcsökkenésnek, eleve tévedés, hiszen a tömeges elvándorlás miatt az ország csak három év múlva érte el kiinduló, a forradalom előtti népességszámát. De kissé felületes megfogalmazásukkal nyilván csak arra gondoltak, hogy az 1981. évi népességcsökkenésnek nem volt közvetlen kiindulópontja ez a népességvesztés. Három vagy négy évet mégiscsak nyerhettünk volna, arról nem is beszélve, hogy egyáltalán nem mindegy, mekkora népességi bázisról indult el a fogyás, hiszen azt a kutatók is elismerik dolgozatukban, ha nincs ez a nemzeti tragédia, akkor ma Magyarországon 221 549 fővel többen élnék, méghozzá valamivel kedvezőbb kormegoszlásban, hiszen akkor túlnyomórészt fiatalok, s azon belül is elsősorban fiatal férfiak távoztak el. A szerzők elismerik ennek a tényezőnek a hatását is, amikor megállapítják, hogy ennek következtében egyszerre jelentősen módosult a férfi—nő arány az országban. 1955-ben ugyanis 1000 férfira 1069 nő jutott, s több mint 10 év volt szükséges ahhoz, hogy ez az arány ismét előálljon 1966-ban.⁶ Kétségtelenül maguk is érzik ennek a kérdésnek a fontosságát, amikor hivatkoznak egy 1976-ban publikált tanulmányra, amely megállapította, hogy az 1960-as évtized elején jelentős mértékben visszaesett az előző évtized házassági intenzitása, részben azért, mert az 56-os kivándorlás következtében csökkent a népességben a házasságkötésre alkalmas korban lévő férfiak és nők aránya.⁷

Ezt a tényezőt azonban a szerzők nem számszerűsítették. A demográfiai törvényszerűségekből kiindulva az eltávozott nők valószínűsíthető termékenységevel számoltak. Viszont mint már utaltunk rá, főleg a férfiveszteség volt nagy 1956—57-ben. Valamilyen módon ezt is figyelembe kellett volna venni a számításnál, mert a férfi—nő arány jelentős változásából láthatjuk, hogy ez a jelenség mindenképpen belejátszott a későbbi születési mozgalom arányaiba, amit a házassági arányok csökkenése is mutat. Leegyszerűsítve a dolgot, több ezer itthon maradt nő azért nem alapíthatott családot, s nem vehette ki részét az elkövetkező évtizedekben a természetes népmozgalomból, mert partner nélkül maradt. Ennek megjelenítése bizonyára, ha kismértékben is, de javította volna a termékenységi arányokat. Mivel a nyolcvanas évek elején még csak kismértékű volt a népességcsökkenés, lehet, hogy ez a számításon kívül hagyott tényező újabb néhány évvel későbbre toltta volna ki a negatív demográfiai fordulat megindulását. Ebben az esetben már nem is olyan nagy különbség választotta volna el Magyarország népességcsökkenésének megindulását térségünk más országainak a kilencvenes évek elején megindult hasonló folyamatától.

A történelmi demográfiai mérlegkészítés nem lehet közömbös azzal kapcsolatban, hogy népességünk abszolút száma hogyan alakult. Az a több mint 220 ezres veszteség, különösen a korösszetételből kifolyólag, de a közismert műveltségi és iskolázottsági mutatókat is figyelembe véve, fokozott veszteségként értékelhető ma is, évtizedek múltán. Olyan soha be nem gyógyuló seb volt ez a nemzet népességállományán, mint amihez hasonlót csak a századforduló körüli kivándorlás és a világháborús emberveszteségek okoztak hazánknak.

⁵ I.m. 50. p.

⁶ I.m. 42. p.

⁷ *Csernák*, 1976.

Az 1956-os tragédia nemcsak a statisztikai—demográfiai veszteség oldaláról jelentett választóvonalat a magyar népesedéstörténelemben, hanem a lelki—morális tényezők oldaláról is. A forradalom veresége a lakosság nagy része számára nehezen megemészthető válságot okozott, különösen azon társadalmi rétegekben, amelyek egyértelműen vesztesnek érezték magukat. *Andorka Rudolf* figyelt fel arra a jelenségre, hogy 1956-ról 1957-re a szellemi foglalkozásúak körében a születésszám több mint harmadával, a parasztság körében hetedével csökkent, míg a munkásságnál ennél kisebb volt a csökkenés.⁸ A megrázkódtatást okozó politikai események nagymértékben közrejátszanak a történelemben a születési mozgalom alakulásában. Természetesen nemcsak a negatív előjelű változások. Baby boom általában gazdasági—társadalmi felemelkedés, tartós béke időszakában szokott bekövetkezni, de a demográfiai mező összetettségét jellemzi, hogy nincs ezen a téren kortól—helyzettől független azonosság. Egy jelenkori példa erre a két Németország egyesülése utáni demográfiai helyzet. A szocialista rezsim komoly családpolitikai és egészségügyi intézkedéseket hozott azért, hogy a születések száma valamivel a nyugati országrészé fölött stabilizálódjon az NDK-ban. A diktatúra és az idegen elnyomás megszűnése után a világon eddig soha nem tapasztalt visszaesés következett be a születések aránya terén a keleti német területeken. Tehát a demokratikus viszonyok kialakulása s a korábbi helyzettel össze sem hasonlíthatóan szélesre nyílt fogyasztási lehetőségek bizonyos leegyszerűsített várakozással ellentétben nem a születésszám emelkedése, hanem drasztikus csökkenése irányába hatottak. Valószínűleg arról van szó, hogy a keleti tartományok rendkívül gyorsan alkalmazkodtak ezen a téren a nyugati mentalitáshoz, amely már nem a gyermekek felnevelésében látja a családok vagy — általánosabban szólva — a társadalmat alkotó egyének feladatát, hanem az egyszeri és megismételhetetlen emberi életnek a — lehetőségek szerint — maximális anyagi fogyasztás és individuális élménykergetés körülményei közötti leélésében.

Visszatérve a magyar 56 problémájához számolni kell azzal, hogy azért is korszakhatár ez az esztendő, mert a nemzeti tragédia átélése után szinte átmenet nélkül megnyílt egy új társadalmi fejlődés lehetősége. A leverett forradalmak egyik következménye ugyanis, hogy a restaurációs erők azt mindenképpen megtanulják a történelemből, hogy nem szabad ugyanott folytatniuk, ahol a forradalom megakasztotta hatalmuk gyakorlását. Újfajta társadalmi modellel kísérletezik tehát a Kádár-rendszer. Váratlanul nagymértékben lazít a gyeplőn, évekre befagyasztott fogyasztási igények kielégítését teszi lehetővé a forradalom utáni években, s ugyanakkor távolabbra húzódik a családi intimszférától. Már nem kívánja olyan szoroson, totalitáriusan ellenőrizni a társadalmi jelenségeket, mint korábban. Témánknál maradvá, széles körben teszi lehetővé a születésszabályozást. 1956 nyarán már életbe lépett az új abortusztörvény, amely korlátlaná tette a terhesség-megszakítások lehetőségét. Lazult ugyan ezen a téren már korábban a kötöttség, hiszen intern utasítások mentek a kórházi szülészeti—nőgyógyászati osztályokra, hogy szélesebb körben engedélyezhetik az ÁB-bizottságok a műtéteket, de nyilvános állásfoglalás még addig nem született. Igaz, ezt az intézkedést már a forradalom előtt meghozták, de hatását valójában csak a következő esztendőktől fogva fejtí majd ki. Ismeretes, hogy az 1956. évi rendelkezés semmi ellensúlyt nem rakott a népesedési mérleg másik serpenyőjébe. Nem hoztak a születésszabályozás parttalanná tételével egy időben pronatalista, szociális intézkedéseket. Nem emelték sem a családi pótlékot, nem terveztek több gyermekintézményt, és nem könnyítették meg a többgyermekesek lakáshoz jutását sem. Így állt elő az a helyzet, hogy egyszerre több tényező is a demográfiai fejlődés ellen hatott. A szakirodalom azt is kihangsúlyozza, hogy azért is volt erős a születésszám visszaesése ezután, mert a szigorú, erőszakos szervezetekkel is védett abortusztörvény, az ún. Ratkó-törvény (valójában rendelet volt!) hatására a magyar családok kényszerűségből előrehozták szüleiket. A liberalizálás után pedig az egyik irányba kilendülő inga egy csapásra a másik irányba tért el évekre. Meg kell jegyeznünk, hogy az ötvenes évek első felének előrehozott kényszerszülései csak az egyik komponenset jelentették a születési mozgalom alakulásában, hiszen ha elsősorban erről lett volna szó, akkor néhány év múltán helyre kellett volna állnia a demográfiai egyensúlynak. Márpedig az — egészen az újabb

⁸ *Andorka*, 1969. 37. p.

nagymértékű állami beavatkozásig, az 1973. évi intézkedésig — nem következett be. Hihetetlenül alacsony szinten stabilizálódott a magyar születésszám ezekben az években. A hatvanas évek derekán tapasztalt 13 ezrelék akkoriban világszerte egyedi jelenségnek számított, és sokban rontotta a nemzetközi megítélésére oly kényes politikai rendszer hitelét.

A népesedési folyamatokat különösen akkor befolyásolják erősen a történelmi—társadalmi körülmények, ha egyszerre több tényező is kifejti a hatását. Az 1956-os esztendő ilyen volt, mert összesűrűsödtek a népesedés ellen ható tényezők. A korábbi időszak sem volt problémamentes, de ilyen koncentrált formában mégsem szólt bele a történelem az ország népesedésének alakulásába. Egyébként az 1956-ot megelőző két évtized alatt sohasem nyugodott meg ezen a téren a légkör Magyarországon. Mindig akadtak olyan események, amelyek megakadályozták a demográfiai—szociológiai tényezők immanens befolyását a születések és — tegyük hozzá — a halálozások alakulására. 1938-tól 1948-ig tartottak azok a népmozgások, amelyek a határmódosulások, majd az ország hadszíntérré válása következtében alakultak ki. Ezeket nagymértékű népvesztés kísérte: hadszíntéri veszteségek, genocidiumok, tömeges emigrációk, immigrációk, hadifogság, lakosságcsere, kitelepítés stb. Néhány évi stabilizálódás után pedig jött a Rátkó-törvény. Teljesen szétzilálódott a demográfiai dimenzió ebben a két évtizedben. 1956 után pedig jött a vereség felett érzett elkeseredés és az életmódváltás, ami egyöntetűen a gyermeknevelési kedv ellen hatott.

Az 1956-os év tehát koncentráltan hozta azokat a tényezőket, amelyek új demográfiai pályára lökték az ország népességét. Konkrétan is megindult a tömeges menekülések miatt a népességfogyás. Majd ugyan gyarapodni kezdett az ország népessége, de már csak nagyon szerény mértékben. Az állami beavatkozással késleltetett demográfiai átmenet a korszakos év hatására radikális formában ment végbe. Kiragadta hazánkat közép-kelet-európai demográfiai környezetéből, és olyan statisztikai mutatókat produkált, amelyek csak fejlett nyugati ipari országokban voltak jellemzőek akkoriban.

1956 korszakos jelentőségét igazolják a legfontosabb népmozgalmi arányszámok:

Év	Élveszületési arányszám	Teljes termékenységi arányszám	Tiszta reprodukciós együlthető
1952	19,6	2480	1,083
1953	21,6	2750	1,202
1954	23,0	2970	1,308
1955	21,4	2820	1,256
1956	19,5	2590	1,264
1957	17,0	2290	1,019
1958	16,0	2180	0,973
1959	15,2	2080	0,935
1960	14,7	2020	0,917
1961	14,0	1939	0,880
1962	12,9	1794	0,808

(In Andorka Rudolf, 1987., 338. p.)

Mindhárom mutató zuhanásszerűen romlik az 1956-os események nyomán. 1958-ban a tiszta reprodukciós együlthető átlépi az 1,0-es határszámot. Ezzel lényegében negatív irányba fordult Magyarország népesedése, mert a szülőképes leánygyermek aránya már nem lesz képes a bővített reprodukcióra. Ha nem következik be 1956-ban egyszerre egy sor negatív irányultságot elősegítő tényező, akkor ez a helyzet vélhetően csak fokozatosan, elhúzódva, legfeljebb 5—10 év múlva következett volna be — ha egyáltalán bekövetkezett volna. Ha legalább az egyik komponens nem fejtette volna ki hatását, ez az időpont kitolódott volna. Ha sikerül kiegyensúlyozott népesedéspolitikai döntést hozni 1956 júniusában, ha nincs az október—novemberi trauma annak minden

mentális következményével, elkerülhető lett volna ez az éles cezúra a magyar népesedéstörténelemben.

Mert mit is veszítettünk 1956-ban? Közel 200 000 ember távozott az országból, a lakosság csaknem 2%-a. Budapest lakosságának csaknem 6%-a menekült el. Ez azt jelentette, hogy az 1956. évi, közel 89 000 főnyi természetes szaporodás ellenére 57 000 fő tényleges fogyás következett be. Mivel 1957-ben is folytatódtak a menekülések, sőt a legális kivándorlások száma is megugrott (például mintegy 8000 fő kapott kivándorlási útlevelet Izraelbe), a népesség tényleges szaporodása csak 20 000 fő körüli volt, tehát nem érte el a népességszám az 1955. évi záróértéket. Azt csak a következő esztendőben sikerült valamivel túlhaladni. Mi ez, ha nem népességcsökkenés, amit az 1956-os események idéztek elő — kérdezzük ismételten? A külső vándorlási veszteség két akkori esztendő teljes természetes szaporulatát meghaladta, ezzel a második világháború után első ízben csökkent tartósan az ország népessége.

Csaknem ugyanilyen fontos demográfiai következményekkel járt az, hogy alaposan eltolódott a népesség nem és kor szerinti aránya, mert elsősorban a fiatalok és a férfiak mentek el. A kivándoroltak 2/3-a ugyanis férfi volt. Az összes nyugatra távozott több mint fele 25 év alatti. A 15—24 éves korú populáció több mint 4%-a távozott, a férfiaknál ez az arány 6%. A katonaköteles kor előtt álló 19 és 20 éves férfiak 10%-a veszett el az ország számára 1956/57 tragikus fordulóján. A fiatal generációk nagyarányú vesztesége következtében egyszerre megugrott az öregek aránya a társadalomban, ugyanis a 60 évesek és idősebbek 1955 végi 12,5%-os aránya részben ennek hatására 1957 végére 13,2%-ra nőtt.⁹

Az 1956 után bekövetkezett népesedési folyamatok azt a történelmi—politikai demográfiai megállapítást igazolják, hogy a korszakos történelmi fordulatok törvényszerűen népesedési—demográfiai irányváltást is jelentenek egy ország életében. Vagy úgy, hogy egy háborúban elesik, elmenekül egy állam népességének jelentős része, s az abszolút veszteségen túl ez megváltoztatja a népesség belső arányait is; vagy azzal, hogy olyan új társadalmi—politikai helyzet alakul ki, ami alapos demográfiai átrendeződéssel jár együtt. Tovább fokozza a változások lehetséges méreteit, ha a politikában totalitárius fordulat következik be, mert ezek a rezsimek fokozottan hajlanak az önkényes népesedéspolitikára: olyan intézkedések életbeléptetésére, amelyek megtörik a társadalomban szervesen végbemenő folyamatok rendjét, s éles fordulatot okoznak. Ez a fordulat azonban még a legkövetkezetesebb, leghosszabb életű diktatúrában sem jár feltétlenül végleges vagy hosszú távú demográfiai változásokkal, mert a politikai helyzet változása szükségszerűen vezet el egy idő után a természetes demográfiai tendenciák rekonstrukciójához. Az eredeti természetes, organikus állapot azonban csak nagyon hosszú idő után vagy csak torzult formában áll vissza, mert esetleg olyan súlyos beavatkozás történt a társadalom életébe, ami már nem orvosolható többé. A magyar társadalom II. világháború utáni története (de tulajdonképpen már a megelőző fél évtizedé is) olyan — bár nem mindig tudatos, de végeredményében radikális — beavatkozást jelentett a demográfiai folyamatokba, ami szinte determinisztikusan vezetett el a népességcsökkenéshez. Ha Magyarországon nem alakulnak ki ezen a téren olyan szélsőségek, mint amilyeneket felvázoltunk, valószínűleg nem előzzük meg egy évtizeddel — a népességcsökkenés terén — Európa ma már szintén demográfiai apályt átélő államait.

Az 1956-os esztendőnek ezen a téren fontos, negatív, felgyorsító szerep jutott. E dátum korszakos határjellegét, amelyet a korábbi, szocialista évtizedekben sokszor vitattak, a társadalom demográfiai összetételében bekövetkezett nagyarányú változások is igazolják. Nem kerülheti el azonban a figyelmünket, hogy nemcsak migráció történt ekkor, hanem az abortuszrendelet önkényes, körültekintés és ellensúlyok nélküli bevezetésével tovább fokozódott a népesedési válság, amihez további társadalomszociológiai tényezők is tapadtak.

Ha el is fogadjuk *Illés Sándor* és *Hablicsek László* tudományos elemzésének konklúzióit, javasoljuk, ne ragaszkodjunk feltétlenül a komponensek sorrendiségéhez. Ugyanis azok között szerves oda-vissza hatás érvényesült. Abban, hogy a termékenységi és halandósági szintek nagy-

⁹ *Klinger*, 1958. 105. p.

mértékben romlottak, a tömeges kényszermigrációnak is fontos szerepe volt. A kortársak egy része világosan látta ezt az összefüggést: „...ezekkel a túlnyomó részben fiatal (orvosi nyelven ivarérett, demográfiai nyelven produktív korú) emberekkel elment, elveszett egy körülbelül tíz évre nyújtható időszakban évenként mintegy 8000 gyermek.”¹⁰

Ugyanakkor arra is gondolni kell, bár a szerzők témája a migráció demográfiai hatásainak vizsgálata volt, hogy mivel az abortuszrendelet ugyanúgy a népességcsökkenés irányába hatott, mint a népvésztesítés, azért a két tényező hatásmechanizmusának egymástól való megkülönböztetése, elválasztása, demográfiai következményük arányainak megállapítása újabb elemzéseket tenné szükségessé. Az azonban nem vitatható, hogy az 1956-os esztendő korszakhatár volt a magyar népesedéstörténetben, s jelentős mértékben — bár nehezen számszerűsíthetően — befolyásolta az ország népességcsökkenésének korai megindulását is.

IRODALOM

- Andorka Rudolf*: A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői. *Valóság*, 1969. 3. sz., 26—39. p.
- Andorka Rudolf*: Gyermekszám a fejlett országokban. Gondolat, Budapest, 1987., 372 p.
- Bor Ambrus*: Tizenhárom ezrelék. *Kortárs*, 1963. 5. sz. 721—725. p.
- Csernák Józsefné*: A nőtlen és hajadon népesség házasságkötési életkorának vizsgálata házassági táblák alapján. *Demográfia*, 1976. 2—3. sz. 131—183. p.
- Illés Sándor — Hablicsek László*: A külső vándorlások népességi hatásai Magyarországon 1955—1995 között. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 58., Budapest, 1996. 3., 89 p.
- Klinger András*: Magyarország népmozgalma a legutolsó években. *Demográfia*, 1958. 1. sz., 95—107. p.
- Szabó A. Ferenc*: Kitántorgott a világba 200 000 emberünk. (Beszélgetés *Dr. Juhász Lászlóval* az 1956 utáni magyar exodusról.) *Hitel*, 1992. november, 3. sz., 36—46. p.

¹⁰ *Bor Ambrus*, 1963., 722. p.